

իրատել զեղբարս խորադիտութեամբ ըստ ժամանակին, ըստ ընդունելութեանն, ըստ բարուց սրտին: Չկրտսերն իրատել յաս եւ յերկիւղ Տեանն եւ ի հնազանդութիւնն եղբարցն... Եւ եղիցի վերակացուն հայր բարեմիտ, բարեխորհ, եւ բարեզործ, օրինակ լինել ամենայն բարեձեւութեան կարգաց եւ կրօնից, աղօթից եւ պահոց, խոնարհութեան եւ հեղութեան, ուղղութեան եւ ճշմարտութեան...: Եւ զի վերակացուն հայր հոգեւոր կոչեցաւ եւ ծնեալքն առ ի նմանէ հոգեւոր որդիք ըստ կարգի ճգնաւորաց» (անդ, էջ 260):

Ստուգելու կեանքի փորձանութենէ քաղուած իրատաներ են, զորոնք թաթուլ ճրգնաւորը իր թովմաս աշակերտին կու տայ, երբ զանիկա «ստաշնորդ կացոյց... վանաց իւրոց»: Կը սկսի՝ «Որդեակ իմ թովմաս, այսօր կոչեաց զքեզ Հոգին սուրբ յառաջնորդութիւնն եղբարց քոց. արդ երկայնամիտ լեր եւ ողորմած ըստ նմանութեան Հօրն երկնաւորի...: Հայր հասարակաց ես եւ ի գործոյն մի վերջանայր: Ամենայն բարեձեւութեանց օրինակ զքեզ ցոյց եղբարց... երկայնամիտ լեր ամենայն սխալանաց եղբարցն... բայց կամապաշտիցն ամենեւին մի անայր... զոր ինչ յեղբարցն պահանջես՝ զայն ի քեզ ցոյց: Սակաւ խօսեաց եւ յոլով արդիւնացո, քարոզ՝ զգործքը ցոյց: Առաջնորդն ծնող է եւ բժիշկ եւ հիւանդացեալն կարօտ է սիրոյ եւ առողջութեան: Որդեակ, որ սխալէ եւ չէ իւր սովորութիւն մի պատժեր. զմանկագոյնսն ի հնազանդութեան կրթեալ եւ յաշխատութեան, զծերան ի սաղմոսերգութեան եւ ի ձեռագործս...: Միս եւ զինի կրօնաւորաց ոչ է ուտելի, այլ ճաշակելի է որոց պէտք են: Որ յախտ հիւանդութեան անկանի՝ զբնական կարգն թուրացո... իշխանութեամբ մի վարիւր առ եղբարսն. եւ զոր զու ոչ կարես առնել, զայն յեղբարցն մի պահանջեր. զմի ոք միայն մի առաքել ի վանացն ի բան, այլ երկու... զպետան որպէս եւ հանգիպի եւ զչափն, որ զվտանդան բանայ... Չպատարազին աղօթսն եւ զերեկոյինն պարապեցո զձեռաք քո յաշխատութենէ: Որդեակ, յորժամ եղբայր քո սասանակեցի, մի անխոյժ ատներ գնորա կորստեամբ: Համբերեա նորա չար վարուցն եւ առելի գործոցն... Մի բաւական համարեր զհամբերելն, այլ ձեռն առուր եւ ջանա յարուցանել զնա եւ յազօ-

թելն արտասուեա վասն նորա... (Սովիւրք, Ժ. էջ 53—59):

Առաջնորդ ըլլալը լուրջ մտածող եկեղեցականին համար բաղձալի չէր, վասն զի պատասխանատուութիւնը անոր ուտերը կը ճնշէր: Ստիպուած էր վանքին հոգեկան, մտաւոր ու նիւթական³¹ մակարդակին զարգացումին եւ բարձրացումին վրայ խորհել: Նախորդէն առած ժառանգութիւնը միայն պահելով պիտի չզոհանար, այլ անոր վրայ պէտք էր յաւելուլ: Քաղաքական ծանր պարագաներու եւ դժուարութիւններու պէտք էր կուրծք տալ, խոհեմօրէն ընթանալ ու խոհեմօրէն հովուել: «Հայր» էր, «վերատեսուչ» էր (Ա. էջ 75 եւ 66):

Վանահայրներու պաշտօնը կ'երկարէր մինչև մահ, բայց հրաժարումի, տեղափոխումի, զրկումի եւ զահընկէցութեան դէպքեր պակաս չեն (Վ.Վ. Ա. 38 եւն): Վերջին շրջաններուն փոփոխութիւններ շատ սակաւ՝ Վարազ 1866—1899 ունեցած է 15 տեղապահ կամ առաջնորդ (Սուրհանդակ, 1899, Թ. 97):

(Շարունակելի է) Է. Է. ՈՍԿԵՍՆ

Ein Kommentar zur Apokalypse in der armenischen Handschrift Berlin 74.

Von Dr. M. A. van den Oudenrijn
Universitätsprofessor in Freiburg i. d. Schweiz.

(Fortsetzung.)

IV.

Wir geben jetzt den Wortlaut dieses Kommentares aus der Berliner Hs zu einigen Stellen der Geheimen Offenbarung. Nach jedem Abschnitt bringen wir den Nachweis der Quellen, soweit wir sie in der abendländischen Literatur ermitteln konnten. Die Hauptquelle, Berengaudus, wird zitiert nach der Ausgabe der Mauriner, abgedruckt

³¹ «Եւ ոչ լինել ումեք ստացուած առանձին, այլ ամենայն ինչ հասարակաց լինիլ եւ առաջնորդն հոգացէ զամենայն եղբարց պէտան եւ բաշխեցէ ում եւ պիտոյացիք» (Առ. դարձ. էջ 256): — Նիւթական նեղ կացութիւններու ատեն առաջնորդները կոնգրակներով եւ շրջաբերական թղթերով ժողովուրդին զբմուսներ կ'ընէին (Վ.Վ. Ա. էջ 72 եւն):

in der *Patrologia Latina* von Migne, 17, 841—1058. Der Kommentar des hl. Albert des Großen wird angeführt nach B. Alberti Magni Ratisbonensis Episcopi Ordinis Praedicatorum opera omnia... cura ac labore Augusti et Aemilii Borgnet (Vivès-Ausgabe), Bd. 38, S. 465—826. Das früher vielfach unter Alberts Namen abgeschriebene und gedruckte *Compendium theologiae veritatis* liegt lateinisch vor im 34. Band der gleichen Ausgabe, S. 1—306; eine armenische Ausgabe in der Übersetzung der Schule von Qrnay (1344) wurde vom Stifter der Mechitharisten besorgt in Venedig bei Antonio Bortoli im Jahre 1715.

Komm. zu Apok. I, 4.
Fol. 86a.

Ի Յովհաննէ առ Խօթն եկեղեցիս: Եօթն եկեղեցօքն՝ մի կաթօլիկէ եկեղեցի նշանակի, որ Եօթն¹ պարզեք Հոգոյն Սրբոյ լուսաւորեալ փայլէ յաշխարհի: — Ասիա հպարտութիւն լսի: Զի Քրիստոս ի մէջ հպարտից այսմ աշխարհի բազում խոնարհս եղիտ, սրով զեկեղեցի իւր կազմեաց: Ծանի՛ր զի զիրքս այս Եօթնեկի թուով բաղկանայ, որպէս են Եօթն եկեղեցիքն, Եօթն ճրագաբանքն, Եօթն աստեղքն, Եօթն ջահքն, Եօթն եղջիւրք զառինն, Եօթն կնիքն, Եօթն հրեշտակքն, Եօթն փողքն, Եօթն հարկանոցք փողոցն, Եօթն օրոտմունքն եւս եւ Եօթն հրեշտական ուլխողքն զսկաւառական, Եօթն զլուի վիշապին եւ զազանին, որ նշանակեն զդեւն եւ զննոն: Նաեւ զիրքս այս Եօթն տեսիլս արամատեալ է: Առաջին՝ Եօթն թուխթ առ Եօթն եկեղեցիս առաքեալ վասն ուղղութեան: Երկրորդ է, յորում զաթոսն, յոր իմա՝² եկեղեցի, յերկինս եղեալ էտես, ի վերայ որոյ Քրիստոս նստեալ էր: Երրորդ՝ զպտոն եւ զզիրքն, եւ զկնիքն, որ³ էրաց: Չորրորդ՝ Եօթն հրեշտակքն եղեն տեսալ՝ զփողան հարկանոցն: Հինգերորդ՝ Եօթն հրեշտակքն զարձեալ երեւեցան սկաւառակ ունելովք: Վեցերորդ՝ յարութիւնն ենթադրի: Եօթներորդ՝ փառք [fol. 86 b] սրբոցն ի ձեւ քաղաքին Երուսաղեմի գրի: — Շնորհիք ընդ ձեզ յեկն: Աստ բարբերութիւնն ենթադրի, քանզի էր նախ քան

զինելութիւն աշխարհի: Հայր անսկիզբն է: Է եւ յեա լինելութեան աշխարհի՝ նախախնամելով զամենայն: Եւ զայլոց է ի կատարածի աշխարհի ընդ Որդոյ եւ ընդ Հոգոյն Սրբոյ՝ թաղաւորելով: Եւ ի «Հոգոյն սրբւրով»⁴ նշանակի Եօթնարիի շնորհքն:

Vgl. Berengaudus, 845—846. — Ասիա հպարտութիւն լսի. Bereng: *elata*, aber die Glosa ordinaria hat: *elatio*. — բազում խոնարհս եղիտ. Bereng hat: *multitudinem fidelium*; der Armenier dürfte in seiner lateinischen Vorlage „*humilium*“ gelesen haben, was zum gegebenen Kontext auch besser paßt.

Komm. zu Apok. I, 11.
Fol. 86b.

Զոր տեսանես, գրեալ: Եփեսոսն կամք կամ խորհուրդ լսի, Զմիւսնայ՝ երգող, Պերգամա՝ բաժանումն եղջերաց, Թիւատիրա՝ լուսաւորեալ, Սարգիս՝ սկիզբն զեկեղեցութեան, Ֆիլադելֆիայ՝ փրկող ժառանգութեանն Աստուծոյ, Լաւօղիկա՝ ցեղ սիրելի Տեանն: — Եփեսոս, որ նախկին գնի, սկիզբն զբման իւր [fol. 87 a] արանջիւր նշանակէ, զի զինչ լուսալոյն քան զկամք բարի, որ խոտորի ի մեղաց եւ հետեւի⁵ Քրիստոսի եւ առաքինութեանց: Եւ հետեւի Զմիւսնայ], զի նայ բարիք երգէ, որ զողորմութիւն Արարչին եւ Փրկչին ճանաչէ, որպէս ասէ Առաքեալն. երգեցէք եւ սաղմոս ասացէք Սոաքեալն. երգեցէք եւ սաղմոս ասացէք Տեանն ի սիրտս ձեր⁶: Հետեւի Պերգամայ, Տեանն ի սիրտս ձեր⁶: Հետեւի Պերգամայ, յորտեղ զերկուս եղջիւր բաժանեմք, յորտեղ մի մէջ չարոյն եւ բարոյն բաժանումն առնեմք, զչարն ի մէջ ի բաց առնելով եւ զբարն ի մէջ զարեւանելով, իբր ի խաւարէ առ լոյս ըրն գործականելով, իբր ի խաւարէն, ելանելով⁷: Վասն այն հետեւի թիւատիրն, սաւոր է հոգին, զեկեղեցականս եւ զարգարի, փառն այն հետեւի Սարգիկէն⁸, որ թարգմանի սկիզբն զեկեղեցութեան: Եւ զի զեկեցկութիւն հոգոյն սկսանի ի կեանս յայս եւ կատարի ի հանդերձեալն, հետեւի Ֆիլա-

⁴ Vgl. den armenischen Text von Apok 1—4: Եւ Եօթն գորութեանց Հոգոյն
⁵ Hs: հետեւի.
⁶ Vgl. Eph. 5, 19.
⁷ Hs: ելանել.
⁸ So im Text. Mehrere Zeugen der älteren wie auch der jüngeren armenischen Rezension geben tatsächlich „Sardica“ für „Sardis“ im Text von Apok. 1, 11 oder 3, 1. Vgl. Conybeare, *The Armenian Version of Revelation*, S. 162.

¹ In der Hs zweimal.
² Hs: ի նստալ.
³ Hs: ե զկնիք նորա.

նակէ զՔրիստոս եւ հեղեղատն զօրէնքն, որ պակասեցաւ 53: Եւ ազոաւու[ք] նշանակին Հրէից քահանայքն: Մտոյն հանապազորդ զոհն առաւօտեան եւ յերեկոյեան: Եւ հացն նուիրականն էր: Ըմպէր ի հեղեղատն 54, զի ի պահպանութիւն օրինացն կայր, թրիատութեամբ եւ այլովք: Եւ ի դալուսան Քրիստոսի ցամաքեցաւ օրէնքն, որպէս ասէ Տէր. ամենայն օրէնք եւ մարդարէք մինչեւ ցՅովաննէս 55: Եւ ասէ Տէր ցԵսայի. մի մատուցաներ ինձ այլ եւս զոհ, զի ընդունայն է եւ խունկ ձեր պիղծ են ինձ. դամսազլուխս է եւ զչարաթս ձեր ոչ ընդունիմ 56: Եւ յայնժամ Եզրիա գնաց ի Սարեփթա: Սարեփթայն այրեցեալ թարձմանի: Քրիստոս եկն ի Սարեփթա՝ յորժամ էանց ստաքելովքն իւրովք ի հեթանոսս, որք հրով մեղացն այրեցեալք էին 57, որպէս ասէ Յեսայի. ամենեքեան զուրք վառեալք հրով եւ բոցով 58: Կինն Սարեփթայի 59 նշանակէ զեկեղեցի հեթանոսաց, եւ կամ զսուրբ Կոյսն: Եւ նկանակ հաց 60 նշանակէ զսկսբունք հաւատոյն: Իսկ եւ ալիւրն 61 նշանակէ 62 զզործս ողորմութեանն: Իսկ սափորն նշանակէ զսփրասս ողորմածացն, երկու կրկուան, որով եփի հացն 63, նշանակէ զվերին եւ զներքին մասն բանականին, կամ նշանակէ զօրէնսն եւ զմարդարէսն: Կերիցուք եւ մեռցուք 64: Մեք ուտեմք զի կեցցուք, սա եւ ուտէ զի մեռանի, զի հանձարն հեթանոսաց զմահ զործէ: Եւս հացով հաւատն, իսկ կայծակամբն սէրն եւ ապաշխարութիւնն նշանակի, որպէս ասէ Յոր. վասն այսորիկ զիս յանդիմանեմ եւ ապաշխարեմ յորժամ ի փոշի եւ յածիւնն նստիմ 65: Եւ նախ Եզրիա արար եւ ապա իւրն եւ որդոցն 66, զի դարձ մեղաւորին նախ քարոզողին համարեցի եւ ապա դարձելոցն վարձատրութեանն 67: Եւ սափորն ալիւրն 68 ոչ պակասե-

53 Vgl. daselbst vs 7.
 54 Vgl. Ps. 109, 7.
 55 Mt. 11, 13.
 56 Is. 1, 13.
 57 Verbessert aus լիւնէին.
 58 Vgl. Is. 50, 11.
 59 Vgl. 3 Kön. 17, Off.
 60 Daselbst vs. 13.
 61 Daselbst vs. 12.
 62 Hs: նշանակին.
 63 Vgl. 3 Kön. 17, 12.
 64 Daselbst.
 65 Job 42, 6.
 66 3 Kön. 17, 15.
 67 Hs: վարկարարութիւնն.
 68 Hs: ալիւրն.

ցաւ 69 մինչեւ եւս Տէր անձրեւ, այսինքն շնորհքն ոչ պակասի ի սրտից ընտրելոցն, մինչեւ հասցեն ի փառսն, որ է անձրեւ երկնային: Նոյնպէս Ելիսէ 70 զՔրիստոս նշանակէ, իսկ նէման զհեթանոսս զլեցեալսն զլիաւոր մեղօք: Զուրն Յորդանանու 71 զմկրտութիւնն նշանակէ, յորմէ առեալ եմք զեօթնարփեան շնորհքն: Իսկ զեկեղական մեքըն 72 զվաճառող[ս] խորհրդոցն նշանակին, որք եւ բորտին իսկ:

Zu vs. 5 vgl. Berengaudus, 911—913 — զի նոճն Լիբանանու նմանեցաւ զուպի ի հովիտս մեր. Das ist eine Anspielung auf eine Stelle aus der Sequenz „Laetabundus“, die im Dominikanerritus wie auch im Missale der Unitoren von Q̄rnay (vgl. die arm. Hs 106, Suppl. arm. 71, der Bibl. Nat. in Paris, Fol. 19b) in der Tagesmesse am Weihnachtsfest gelesen wird: *cedrus alta Libani conformatur hysopo, valle nostra.* — Եւ Սողոմոն խօսեցաւ... այսինքն յաստուածութենէն եւ մարդկութենէն Քրիստոսի. Vgl. etwa Rabanus Maurus, *Allegoriae* Migne Pat. Lat. 112, 891. — Մինչեւ մկրտանցին ի կատարածի աշխարհի, ի լրումն հեթանոսաց. Vgl. Bruno von Asti Migne Pat. Lat. 164, 439.

Zu vs 6 vgl. Berengaudus, 913—914. — Եւ ձէթ եւ գինի, այսինքն օժեալք Հոգւով Սրբով եւ ուրախացեալքն ի Քրիստոս. Vgl. Martinus von León, Migne Pat. Lat. 209, 336: *qui sunt refecti vino, id est Spiritu Sancto, uncti.* — ոչ վնասին ի սատանայէ եւ ի նեոնէն. Weicht ab von Berengaudus: *ne laeseris, cum ad iudicantium veneris.* — Երեք լիար դարոյն նշանակն զօրէնքն, զմարդարէքն եւ զիմացունն իւր. Einerseits stimmt die abweichende Lesart «երեք լիար», welche der Armenier hier überall gibt, auffallend überein mit der für Berengaudus, Migne Pat. Lat. 17, 913, Anm. 71, als Variante bezeugten Lesung: *et per tres libras hordei.* Andererseits erklärt Bereng.: *Et per tres bilibras* (so bei Migne, 914, im Text) *hordei Vetus Testamentum possumus accipere, eo quod in tres portas ab Hebraeis dividatur: in Prophetas, in Legem, in Hagio-grapha.* Nachher aber läßt er dieses folgen:

69 3 Kön. 17, 6.
 70 Vgl. 4 Kön. 5.
 71 Daselbst vs. 10, 14.
 72 Daselbst vs. 20—27.

Tres ergo librae hordei duplicantur, ut ad senarium, qui perfectus est numerus, perveniant, cum Vetus Testamentum primo historialiter, postea spiritaliter intelligitur. Der Reportator dürfte diese Subtilität wohl nicht richtig verstanden haben.

Zu vs 7 vgl. Berengaudus, 915—920. — յորժամ էրաց զմիտս աշակերտացն իմանալ զգիրս. Abweichend von Bereng.: *quando intelligentiam prophetarum doctoribus ecclesiae proebuit.* Zu vergleichen ist hier wohl vielmehr Albert der Große, der, 563A, zu Apok. 5, 2, von der Eröffnung der Siegel im allgemeinen sagt: *sigilla reservavit, quando aperuit discipulis sensum ut intelligerent scripturas.* — Այսինքն զոր ինչ արար Դաւիթ ընդ Գողթաթու, եւն. Die ungeschickte Übergangsformel dürfte vom Reportator herrühren. — Եւ հրեշտակքն հաց եւ ջուր. Dieser biblische Zusatz stammt aus einer anderen Episode der Eliasgeschichte, nämlich aus 3 Kön. 19, 6—7. Die Pluralform «հրեշտակքն» ist nicht richtig und wohl auch das nachfolgende Zitat aus Mt. 4, 11 veranlaßt. — Կինն Սարեփթայի նշանակէ զեկեղեցի հեթանոսաց եւ կամ զՍուրբ Կոյսն. Hier, wie an mehreren anderen Stellen dieses Kommentars, wird eine mariologische Deutung eingeschaltet, von der Bereng. und die älteren Lateiner noch nichts wissen. — Երկու կրկուան, որով եփի հացն, նշանակէ զվերին եւ զներքին մասն բանականին, կամ նշանակէ զօրէնսն եւ զմարդարէսն. Nach Bereng. 918, bedeuten die zwei Holzstücke die „errores gentilium“ inso weit sie einerseits aus der Philosophie, andererseits aus der Dichtung ihren Ursprung haben. — Իսկ կայծակամբն սէրն եւ ապաշխարութիւնն նշանակի. Auch hier hat der Berengaudustext durch ungeschickte Kürzung gelitten. Nach B. deutet nämlich die Asche (es handelt sich ja 3 Kön. 17, 13 um einen „subcinericus sanis“) auf Buße, und daran schließt sich dann der Text aus dem Buche Job. — մինչեւ հասցեն ի փառսն, որ է անձրեւ երկնային. Berengaudus: *usque dum Dominus ad iudicium cum omnibus sanctis veniat.* Vgl. aber Rupert von Deutz, Migne Pat. Lat. 167, 1242. — Իսկ նէման զհեթանոսս զլեցեալսն զլիաւոր մեղօք; vgl. Isidor von

Sevilla, Migne Pat. Lat. 83, 13. — Իսկ զեկեղական մեղքն զվաճառողս խորհրդոցն նշանակին. Bereng. sagt: *eos designat, qui doctrinam suae praedicationis hominibus vendunt.* Vielleicht eine polemische Spitze gegen die nichttunierte armenische Geistlichkeit, der von den Unitoren Simonie bei der Sakramentenspendung vorgeworfen wurde.

(Schluß folgt.)

Ս. ՆԵՐՍԷՍ ԵՆՈՐՀԱՆՈՅ

ԳՈՎԵՍ Ի Ս. ԱՍՏՈՒԾԱԾԵԹԻՆՆ Ի ԽՆԳՐՈՅ ՄԵԾԻՆ ԹՈՐՈՍԻ

Ս. Աստուածածնի նուիրուած այս Գովեստի տաղս պահուած է Երեւանի Պետական Թանգարանի թ. 372 Գանձարան-Տաղարանին մէջ, որ զբուած է ԺԳ. դարու երկրորդ քառորդին, հաւանօրէն Երզնկայէ ծագած պաղափար-օրինակի մը վրայէն: Իր ամբողջութեան մէջ անծանօթ էր տաղս:

Տաղին խորագիրն եւ սկզբնաւորութիւնն է.

Աստուածածնին Գովեստ ի Ներսիսէ կաթողիկոսէ ասացեալ:

Նոր երկինք յերկրի արվույն պարունող,
 Ծագողի ծագող...
 Վ. Իմանալի սերորէ, Բանին աթոռ քերորէ...
 Վ. Երբորդութեան անկին յաւէտ ի նոյն միշտ էին:

Տնակապ գրբըր կը յողեն.
 ՆԵՐՍԷՍԻ ԳՈՎԵՍ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆԻ Ի ԽՆԳՐՈՅ ՄԵԾԻՆ ԹՈՐՈՍԻ Է.

= Երեւան, Պետ. Թանգ. թ. 372, թղ. 266ա—268ա:

Տաղս ամբողջութեամբ թէպէտ այս ձև-տաղրին մէջ միայն պահուած է, բայց անկէ մասեր կը գտնուին ուրիշ Գանձարաններու եւ Տաղարաններու մէջ ալ:

Ա. Մասը, որուն տուները կը կապեն «Ներսէսի» ունինք Երեւանի թ. 372, թղ. 54ա—55բ: Պարիս, Աղգ. Մատ. թ. 79, թղ. 335ա (ասկէ օրինակուած՝ Վենետիկ, թ. 294, թղ. 81ա. Սարգիսեան, Յուլիան, էջ 1068): Վենետիկ, Տաղարան, ԺԲ. էջ 4: Ասկէ տպագրուած է՝ Տեանն Ներսիս Բանք չափաւ, Վենետիկ, 1830, էջ 366: